

Н. М. Костусяк

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

**ФУНКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАМЕМИ
БАЖАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ**

У статті системно проаналізовано бажальну модальність як граему категорій морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, зазначено на її значеннєвих параметрах, схарактеризовано основні типи конструкцій з бажальною модальністю, виокремлено предикатні компоненти, що структурують висловлення зазначеного різновиду.

Ключові слова: синтаксична модальність, морфологічна модальність, лексико-граматична модальність, бажальна модальність, предикат, присудок.

В статтє системно проанализирована желательная модальность как граммема категорий морфологической модальности, синтаксической модальности и лексико-грамматической модальности, акцентировано на ее смысловых параметрах, охарактеризованы основные типы конструкций с желательной модальностью, выделены предикатные компоненты, структурирующие выражения указанной разновидности.

Ключевые слова: синтаксическая модальность, морфологическая модальность, лексико-грамматическая модальность, желательная модальность, предикат, сказуемое.

In the article the conditional modality as grammeme of categories of morphological modality, syntactic modality and lexical and grammatical modality is systematic described, their parameter values are outlined on, the basic types of designs with wishing modality are characterized, predicate components, that structuring expression of this kind are singled out.

Key words: syntactic modality, morphological modality, lexical and grammatical modality, wishing modality, predicate.

У сучасному мовознавстві маємо чимало наукових студій, у яких за об'єкт розгляду обрано модальність. Цій проблемі присвячено праці Ш. Баллі, О. В. Бондарка, Г. О. Золотової, В. З. Панфілова, В. Г. Гака, В. М. Бондаренка, В. Б. Касевича, В. О. Плуґяна тощо. В україністиці великий внесок у розбудову теорії модальності зробили О. С. Мельничук, А. П. Загнітко, Л. О. Кадомцева, А. П. Грищенко, Н. В. Гуйванюк, М. В. Мірченко, В. М. Ткачук, В. Д. Шинкарук та ін. Попри те, що протягом останніх десятиріч вітчизняні й зарубіжні лінгвісти-теоретики активно досліджують модальність, і досі немає усталеного погляду на її структуру й репертуар виражальних засобів. Уточнення потребують питання, пов'язані з визначенням стосунку розгляданої величини до одного (синтаксичного) чи кількох ярусів мови, а також рівня абстрактності її категорійної змістової основи. Функційно-категорійний підхід, що став засадничим для низки сучасних граматичних теорій, дає змогу потрактувати модальність із нових методологічних позицій, відійти від одновимірного розгляду й схарактеризувати її як одиницю багаторівневої системи. Опис модальності та сукупності всіх її складників повинен ґрунтуватися передовсім на їхній суб'єктивних параметрах та виразному комунікативно-прагматичному спрямуванні. Такі принципи вважаємо пріоритетними за аналізу однієї з граем зазначеної категорійної величини – бажальної (оптативної) модальності. **Мета** статті полягає в поглибленому комплексному дослідженні бажальної модальності як граеми морфологічної, синтаксичної та лексико-граматичної модальності, теоретичному обґрунтуванні сукупності її кваліфікаційних ознак. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі **завдання**: 1) схарактеризувати модальність як міжрівневу надкатегорію сучасної української літературної мови, з'ясувати типологічні ознаки та граемну спеціалізацію трьох її складників – морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, визначити місце граеми бажальної модальності в цьому складному категорійному механізмі;

2) описати значеннєві параметри й формальні маркери морфологічної бажальної модальності; 3) обґрунтувати кваліфікаційні ознаки синтаксичної бажальної модальності; 4) визначити диференційні ознаки та головні функційні вияви лексико-граматичної бажальної модальності.

Модальність – складна, суб'єктивно спрямована комунікативно-прагматична міжрівнева надкатегорія, що лежить в основі мовленнєвих актів і репрезентує різнопланове ставлення мовця до витлумаченого фрагмента дійсності. Багатовекторну сутність модальності відбивають особливості її структурування. Складниками досліджуваної надкатегорії виступають категорії морфологічної модальності, синтаксичної модальності й лексико-граматичної модальності.

Специфіку морфологічної модальності визначає наявність виразних комунікативних ознак, пов'язаних із відображенням ірреальних (суб'єктивних) відношень. Змістова структура ірреальності ґрунтується на опозиції передбачуваність дій, процесів, станів – бажаність дій, процесів, станів, що зумовлює виокремлення чотирьох граем – граемами умовної модальності, граемами наказової, граемами спонукальної й граемами бажальної модальності.

Структурна схема синтаксичної модальності як складника комплексної надкатегорії модальності, що перебуває в безпосередньому зв'язку з категорією комунікативної настанови, ґрунтується на протиставленні реальних дій, процесів, станів діям, процесам і станам ірреальним (гіпотетичним, передбачуваним, бажаним (із семантикою волевиявлення)). На нижчому рівні членування вона охоплює вісім граем із конкретнішою категорійною змістовою основою – розповідну модальність, питальну модальність, спонукальну модальність, бажальну модальність, умовну модальність, стверджувальну/заперечну модальність, вірогідну модальність і переповідну модальність.

Лексико-граматична модальність, маючи найбільше суб'єктивне спрямування, об'єднує граемами достовірної модальності, вірогідної модальності, логічної модальності, переповідної модальності, емоційно-оцінної модальності, ілюктивної модальності, центральну сферу засобів формального вияву яких становлять прості семантично ускладнені конструкції з модальними (вставними) одиницями, що відповідно до формально-змістових ознак поділяються на речення та утворені внаслідок редукції речень словосполучення й слова; а також граемами бажальної модальності, потенційної модальності й необхідної модальності, маркування яких пов'язане лише із семантичним навантаження предикатів, що на формально-синтаксичному підрівні корелюють зі складеним дієслівним присудком, складеним іменним присудком, ускладненою моделлю дієслівного й іменного складених присудків, простим присудком. У певних випадках роль модальних модифікаторів виконують аналітичні синтаксичні слова-морфеми. На відміну від морфологічної модальності та синтаксичної модальності граемне членування категорії лексико-граматичної модальності великою мірою пов'язане зі змістовим наповненням мовних одиниць.

Подана новітня концепція надкатегорії модальності дає змогу констатувати, що бажальна модальність є складником морфологічної, синтаксичної та лексико-граматичної модальності. Дослідження зазначеної граемами як компонента морфологічної модальності пов'язане з вивчення способових форм дієслів, зокрема, бажального способу. Докладний розгляд синтаксичної бажальної модальності зумовлює опис основних типів конструкцій, що є маркерами розгляданого модального значення. Аналіз указанної граемами на тлі лексико-граматичної модальності ґрунтується на семантиці окремих лексем зі значенням бажальності.

Перевага запропонованого підходу в намаганні комплексно охопити всі функційні можливості бажальної модальності. Наукову об'єктивність і повноту її дослідження забезпечує послідовне дотримання комунікативно-прагматичної схеми аналізу.

В основі вирізнення грами морфологічної бажальної модальності лежать семантико-граматичні параметри. Її змістові ознаки полягають у відображенні волевиявлення мовця, спрямованого на самого себе чи третіх осіб [1, с. 232]. Тобто мовець, повідомляючи про дію, є її ініціатором, адресатом волевиявлення та його безпосереднім виконавцем, тому в аналізованій грамі значення апелюваності нейтралізовано, наприклад: *Ти знаєш, зараз мені Кавказ весь час стоїть перед очима... Поїхати б туди, поглянути!..* (В. А. Шевчук); *...Хоч би заснути...* (Л. Костенко); *Поставити б дець на березі річки курінь, завести пасіку...* (Ю. Мушкетик); *Взяти б таку діляночку на зруб* (Г. Тютюнник). За граматичної інтерпретації бажальної модальності необхідно зосередити увагу на її морфологічних показниках. У сучасній лінгвістиці вчені виокремлюють різну кількість форм бажального способу. В академічному виданні за редакцією І. К. Білодіда В. М. Русанівський указує на наявність тільки першої особи однини й третьої особи однини та множини [4, с. 397]. У колективній праці "Грамматика української мови: морфологія" він розмежовує особові та неособові форми. Особовими вважає форми умовного способу, поєднані з аналітичними компонентами *хай, нехай* [1, с. 232]. На думку К. Г. Городенської, "типovým виразником бажальної модальності є аналітична неособова форма, у якій поєднано інфінітив з морфемою *б*" [3, с. 262], наприклад: *Ось так сісти б на коня і поїхати до Києва* (П. Загребельний); *От би на став заглянути, може, тамки під кригою риби надушилось* (Є. Гуцало); *У Власівці ліс хороший, та тільки б нам не переплатити* (Г. Тютюнник). Наступну групу в ієрархії морфологічних форм бажальної модальності становлять сполуки компонентів *хай, нехай* і першої особи однини та множини умовного способу, наприклад: *Хай би я зустрівся з друзями; Хай би ми поїхали на екскурсію*. За деяких контекстуальних умов граму бажального способу супроводжують компоненти *коли б, хоча б, хоч би, якби, аби* та ін., наприклад: *Ідеши, ідеши... Хоч би вже відпочить* (Л. Костенко); *Хоч би садибу дали таку, як треба* (Г. Тютюнник); *Нам аби його виманити з Січі...* (Ю. Мушкетик). Своєрідність предиката, вираженого бажальним способом, визначають прості реченнєві побудови односкладного та двоскладного типу.

У сучасній українській літературній мові бажальна модальність є складником синтаксичної модальності. Особливість синтаксичних побудов оптативної модальності полягає в тому, що це зазвичай окремі прості речення. Роль репрезентанта їхньої внутрішньо-синтаксичної будови переважно виконує співвідносний із присудком головний член речення у формі бажального способу, наприклад: *Послухати б – хоч краєм вуха – козацькі думи, спогади...* (В. А. Шевчук); *– Ех, злетіти б на вороного та вихопити із піхов шаблю! – блиснув козак очима. – Хоч перед смертю глянути б... – пригас, пригас* (В. А. Шевчук); *Заснути б швидше...* (В. А. Шевчук); *Послати б їй ці думи, ці щирі сльози сина* (В. А. Шевчук); *– Нема на світі кращого, ніж ця земля... – схвильовано сказав Тарас. – Умерти б тут і злитися навік із нею...* (В. А. Шевчук); *– Коли б гуртом, усім слов'янським миром... – сказав не скоро Костомаров. – З'єднати б усіх слов'ян...* (В. А. Шевчук); *Не схопити б застудної хвороби* (Ю. Мушкетик).

Дієслова бажального способу функціонують в односкладних та двоскладних структурах. У межах односкладних виокремлюємо інфінітивні конструкції

(предикатний компонент становить сполуки “інфінітив + б”, “коли б (хоч би, якби, аби та ін.) + інфінітив”). Наприклад: *Майнула думка – не влучити б у Киїляну* (Ю. Мушкетик); *В голові пульсувала одна думка – дотягнути б до села* (Ю. Мушкетик); *Не бачити б такого ніколи й плачу такого дитячого ніколи б не чути* (Є. Гуцало); *О, коли б його зрозуміти...* (Р. Горак); *...хоч би до вечора дістатись до підніжжя гір* (Р. Іваничук); *...якби тільки стати на ноги* (П. Загребельний). Двоскладні речення з дієсловами бажального способу бувають кількох типів – із формально вираженим підметом у називному відмінку та аналітичною особою формою, утвореною “морфемою хай (нехай) і морфемами першої особи однини й множини умовного способу” [3, с. 262], а також неповні речення з лексично не вираженим (нульовим) підметом. Наприклад: *Хай би ми хоч раз заговорили громом так, як весняні хмари!* (М. Олійник); *...аби тільки не розлучали їх...* (Р. Іваничук); *...тільки б на чужину не погнали, тільки б од неї, од матері, не відірвали* (Є. Гуцало).

Периферію синтаксичних побудов із дієсловами бажального способу формують двоскладні конструкції з предикатами якості, роль супровідних елементів яких виконують компоненти *якби, аби* та ін., наприклад: *Ах, якби його життя було довге!* (П. Загребельний). З-поміж висловлень бажальної модальності найменш уживані еліптичні побудови, наприклад: *Хоч би деревце яке, хоч би пеньок поблизу...* (Є. Гуцало); *Якби твої гроші та до моїх волів та коней...* (Ю. Мушкетик); *О скільки нам, Боже, ти степу одміряв! Долини і кручі, – якби навпростець!* (Л. Костенко).

Отже, комунікативно-інтенційний зміст синтаксичних одиниць бажальної модальності дає змогу всередині цієї групи виділити відповідні граматичні зони, сформовані відповідно до їхнього рангового співвідношення. Центр бажальних конструкцій становлять прості з формально-синтаксичного боку побудови, що позначають бажані для мовця дії чи стани. Відповідно до цього синтаксичні одиниці з компонентом, співвідносним із головним членом речення у формі бажального способу дієслова, центральні. Ознаками периферійності позначені двоскладні структури зі складеними присудковими одиницями, вираженими відповідними зв'язками та прикметниками, а також еліптичні конструкції. Така кваліфікація ґрунтується на первинних семантичних та синтаксичних функціях і підтверджує неоднаковий характер змістової та синтаксичної організації всіх синтаксичних одиниць бажальної модальності.

У сучасній українській мові бажальна модальність має статус грами лексико-граматичної модальності. Мовний вияв розглядає грами однієї пов'язаний лише із семантичним навантаження предикатів, що на формально-синтаксичному підрівні корелюють зі складеним дієслівним присудком, складеним іменним присудком, ускладненою моделлю дієслівного й іменного складених присудків, простим присудком. Грамему бажальної модальності формують предикати, які вказують на дію, процес чи стан, із модифікованими в модальному плані допоміжними аналітичними компонентами – модальними дієсловами (*бажати, воліти, мріяти, прагнути, хотіти (захотіти)*), їхніми прикметниковими еквівалентами (*охочий, рад, радіий*), зрідка – відіменниковими дериватами (*охота*). Допоміжні модальні дієслова функціонують у ролі зв'язок і передають деякі власне-дієслівні категорії, зокрема власне-дієслівну категорію часу та граматичну категорію способу. І. Р. Вихованець вважає ці компоненти “перехідними одиницями між аналітичними синтаксичними морфемами і словами” [2, с. 125]. Якщо роль модального модифікатора виконує елемент прикметникового типу, то

складений дієслівний присудок містить зв'язку *бути*, що є додатковим засобом вираження категорій часу чи способу, оскільки названі модальні одиниці таких формальних показників не мають. Імпліцитний вияв компонента *бути* пов'язаний зі значенням теперішнього часу. Такі ж структурно-семантичні особливості характерні й для співвідносних із присудками головних членів односкладних речень. Наприклад: ...*Вишенський у свою чергу бажав збагнути духовну сутність людей...* (Р. Іваничук); *Козаки воліли лишатися на валу...* (Ю. Мушкетик); *Вони мріяли одружитись* (Р. Горак); *Але невже ж перевелись на тлю Мільйони тих, що прагли душу й тіло За неї положити без жалю?!* (Н. Горик); *Ми <...> прагнемо зробити великі в житті відкриття* (О. Богачук); *...все небо хотілося загорнути в обійми...* (Й. Струцюк); *Дуже-бо хотілося йому пошлюбити сестру ромейського імператора Василя...* (П. Загребельний); *Захотіла свічку поставити в церкві – церква зачинена* (Й. Струцюк); *Зрозуміти хочу Той стукіт серця, ті дивні очі* (Н. Горик); *...кожен охочий викурити з кошовим люльку* (Ю. Мушкетик); *Гетьман рад був якнайскоріше побачити його* (Б. Лепкий); *...він <...> радий був утекти – не вдавалося* (Ю. Мушкетик); *Дуже вже нам охота на них подивитися, а головне, поглянути, що на них написано* (Г. Тютюнник).

Функційними еквівалентами допоміжних одиниць із модальним значенням бажання є також стійкі сполуки на зразок *виявляти бажання, відчувати бажання, мати бажання, горіти / згорати від бажання, палати бажанням / від бажання* тощо. Оскільки лексико-семантичну основу таких присудкових компонентів становить інфінітив повнозначних дієслів, то їх уважаємо різновидом дієслівних складених присудків. Наприклад: ...*султан виявив бажання їхати на Ок-Мейдан* (П. Загребельний); [*Сковорода. – Н. К.] горів бажанням віддати їм не тільки те, що знає, а й те, що знатиме...* (В. А. Шевчук); *У Зинджирли-медресе Іслама вчили ненавидіти невірних, і він палав бажанням спробувати крицю своєї карабели на гяурських головах, покуштувати, зрештою, волі...* (Р. Іваничук). За деяких контекстуальних умов у висловленнях поданого вище зразка спостерігаємо фазову модифікацію, пор.: ...*тут іще є дами, які горять бажанням з ним познайомитись...* (В. А. Шевчук) і *Побачивши перед собою порівняно невелике військо урусів, він, незважаючи на немолоді літа, загорівся, мов хлопчисько, бажанням здобути перемогу і прославитися серед родів своїх* (В. Малик).

З-поміж способів вираження бажальної модальності зрідка натрапляємо на конструкції з ускладненою моделлю іменного складеного присудка чи співвідносного з присудком головного члена речення. У ній поєднано елементи дієслівного складеного присудка з дещо видозміненим іменним складеним присудком. Допоміжний елемент ускладненої моделі виражають форми модальних дієслів, проміжне місце між допоміжною частиною та іменною частиною складеного іменного присудка займає дієслово-зв'язка у формі інфінітива, наприклад: ...*людина <...> бажає у всіх відношеннях бути чистою і чесною* (Р. Іваничук); *...не про щастя дбає, а прагне бути корисним!* (В. А. Шевчук); *Саме сьогодні, і саме тут, над Веселухою, їй захотілося бути, як ніколи, пригожою...* (Й. Струцюк); *Ольга стала “притчею во язицях”. Іч, яка грамотна! За професора захотілось, мудрою хотіла бути!* (Р. Горак).

Тенденцію до вираження бажальної модальності простежуємо й у конструкціях, де компоненти *бажати, воліти, жадати, мріяти, прагнути, хотіти* тощо функціонують як самостійні предикатні одиниці й своєю валентністю передбачають наявність об'єктної синтаксеми, наприклад: *...а мої вої бажують військової здобичі!* (В. Малик); *...нині ж міщани зажадали кари винним*

(Р. Іваничук); *Володимир Глібович тільки й мріє про новий похід!* (В. Малик); *Смутки, болі, радощі, надії... Кожне серце, скупане у них, Прагне слів, тісніших за обійми, І скарбів, значніших від земних...* (Н. Горик); *Тепла хотілось, затишку мені!* (Л. Костенко); *Захотілося рівності!* (О. Богачук). Подібну модальну семантику передають складнопідрядні об'єктно-з'ясувальні речення, у головній частині яких перебуває предикат на зразок *бажати, воліти, міряти, прагнути, хотіти* та ін., що для реалізації свого валентного потенціалу потребує залежної синтаксичної одиниці, наприклад: *Уранці Славута встав і забажав, щоб йому натопили лазню* (В. Малик); *Гм, я волів, щоб у мене було більше синів...* (В. Малик); *Часто він відкладав книжку і мріяв, як він буде складати екзамени, як увійде в залу, де сидять учені мужі, скине картуза з голови і почне викладати все, що він знає...* (О. Басараб).

Отже, бажальній модальності як графемі категорій морфологічної, синтаксичної та лексико-граматичної модальності притаманні специфічні значеннєві характеристики й аналітичні та синтетичні формальні показники. Семантика бажальної модальності базується на волевиявленні мовця, спрямованому до самого себе чи до третіх осіб. Тобто мовець є ініціатором дії, адресатом волевиявлення та його безпосереднім виконавцем. Відповідно до зазначеної комунікативної мети розглядана графема має сукупність своєрідних модально маркованих засобів. Як складник морфологічної модальності вона пов'язана з бажальним способом дієслова, зокрема аналітичними одиницями “інфінітив + б”, “хай, нехай + перша особа однини та множини умовного способу”, “коли б (хоча б, хоч би, якби, аби та ін.) + інфінітив чи особова форма дієслова”. У сучасній українській мові бажальне значення експлікують прості реченнєві побудови односкладного та двоскладного типу, предикатний компонент яких репрезентують дієслова та спрямовані у вербальну площину прикметники. Зрідка суб'єктивно-модальне бажальне значення маркують еліптичні конструкції. Мовний вияв бажальної лексико-граматичної модальності пов'язаний із семантичним навантаженням предикатів, що на формально-синтаксичному підрівні корелюють зі складеним дієслівним присудком, складеним іменним присудком, ускладненою моделлю дієслівного й іменного складених присудків, простим присудком. Порушені в статті проблеми перспективні для детального вивчення інших графем морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності.

Бібліографічні посилання

1. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. **Вихованець І. Р.** Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика української мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398, [2] с.
4. **Сучасна українська літературна мова** : морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.